

UOT 821.512.162

Güllü XƏLİLOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
nigar.turk@yandex.ru

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ HƏRB MÖVZUSU

Açar sözlər: tarix, müharibə, xalq, hərbi poeziyası, ədəbiyyat

Keywords: history, war, people, military poetry, literature

Ключевые слова: история, война, народ, военная поэзия, литература

Giriş. 1747-ci ildə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra dağılmağa başlayan İran imperiyasının Azərbaycan bölgəsində “xanlıqlar” adı altında yaradılan kiçik yarımmüstəqil feodal dövlətlərin bir-birilə aramsız müharibələrindən əzab çəkən, yorulub taqətdən düşən xalq dağıdılmış təsərrüfatını bərpa etmək, rahat yaşamaq arzusu ilə XIX əsrə qədəm basdı. Belə bir şərait Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hərtərəfli hegemonluq əldə etmək istəyənlər, düşmənlər üçün bir bəhanə oldu. Xüsusilə də Rusiya ilə İran arasındakı müharibə Azərbaycanın 1804-1813-cü illərdə parçalanması ilə nəticələndi. 1813-cü ildə imzalanan Gülistan müqaviləsi Azərbaycanın İranla Rusiya arasında bölünməsi demək idi.

1828-ci ilin 10 fevralında Cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında ikinci dəfə sülh sazişi imzalandı. Beləliklə, Azərbaycan parçalanıb iki hissəyə bölündü. Bütün bu tarixi proseslər nəticəsində ölkəmizdə yeni müstəmləkəçilik siyasəti hökm sürməyə başladı. Azərbaycan, sözün əsl mənasında, yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu. Bu mərhələ hər sahəyə öz təsirini göstərirdi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qısa xarakteristikası. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin, məhsuldar, eyni zamanda ziddiyyətlərlə dolu bir dövrüdür. Bu dövrdə şeirin mövcud ənənəvi forma, məzmunu ilə yanaşı, yeni ədəbi janrlar da meydana gəlməyə başlamışdı. Şeir, nəsr, dramaturgiya, publisistika, milli mətbuat və ədəbi təhqid realist istiqamətdə inkişaf etməyə başlamışdı.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycan poeziyasında müxtəlif istiqamətlər mövcud idi: Füzuli nəzirəçiləri, mərsiyə-təriqət ədəbiyyatı, Vaqif ədəbi məktəbi, aşiq şeiri, satirik şeir, nəhayət, maarifçi-realist şeir. Bu dövrdə hələ də Füzuli yaradıcılığını həddindən artıq təqlid edənlər var idi, təbii ki, XIX əsrdə bu cür yanaşma ilə novatorluq etmək mümkün deyildi. Sözün əsl mənasında yeni ruh, yeni məzmun, forma, fərqli baxış tələb olunurdu.

Ölkədə aparılan yeni islahatlar maarif, mədəniyyət sahəsindən də yan keçməmişdi. Belə ki, Azərbaycanın ədəbi-bədii düşüncə sahibləri yaradılan imkanlardan istifadə edir, tarixi proseslərə də biganə qala bilmirdilər. Açıq-aşkar və ya sətiraltı mənalarla xalqın ictimai-sosial həyatının müsbət, mənfə tərəflərini göstərməyə çalışırdılar. XIX əsrin 20-ci illərindən etibarən inkişaf yoluna düşdü.

Onun bir sıra komponentləri ilk dəfə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Q.Zakir, M.Ş.Vazeh və digər sənətkarların yaradıcılığında ifadəsini tapdı... Təbii ki, belə bir tarixi mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan poeziya nümunələrinin fərqli istiqamətdə inkişafını sezmək mümkündür. Belə ki, baş verən tarixi proseslər hər b poeziyasının da bir çox nümunələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır...” “Rusiya istilas, onun ayrı-ayrı təbəqələrdə doğurduğu əhvali-ruhiyyə, İran qoşunlarının talançılığı, komendantlıq idarə üsulunun hərc-mərcliyi və s. əks olunmuşdu. Məsələn, Heyran xanının mənzumələrində şəxsiyyətin azadlığını məhdudlaşdıran mühitə qarşı etiraz sədaları əks olunmuşdu. Mirzə Baxış Nadim mənzuməsində tarixi keçmişin hadisələrini canlandırmaq, Gəncəni istila edən rus qoşunlarına müqavimət göstərən Cavad xanın vəhşicəsinə öldürülməsini, İran qoşunları tərəfindən kənd və şəhərlərin talan, əhalinin qarət edilməsini təsvir etməklə vətənin istiqlaliyyətini qəsb edən çar və şahənşah səltənətinə nifrət hissələrini coşdururdu” [8, s.16].

XIX əsr Azərbaycan ədəbi şeirində hər b mövzusunun aktuallığı. XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan satirik şairlər içərisində Mirzə Baxış Nadim xüsusi seçilirdi. Onun yaradıcılığında XIX əsr hər b poeziyasının özəl nümunələri yaranmışdır. Hər b poeziyasının irihəcmli nümunələrinin yaradıcısı kimi olmasa da, XIX əsr Azərbaycan gerçəkliklərinin bəzi maraqlı məqamlarının diqqətə çatdırılmasında Mirzə Baxış Nadimin də rolu az deyildir.

Mirzə Baxış Nadimin tarixi mövzulu müxəmməslərindən 44 bənddən ibarət olan birincisi 1803-1804-cü illərdən 1833-1834-cü illərə qədər təxminən 30 il ərzində Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələr, çar Rusiyası qoşunlarının işğalçılıq yürüşləri, Azərbaycan xanlarının müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, məğlubiyyətə uğramaları təsvir olunur.

“Şair həmin dövrdə bir-birini əvəz etmiş müxtəlif tarixi hadisələrin hərəsi barədə 1-2 bənddə bəhs etmişdir. Hiss olunur ki, müəllif həmin dövrdə baş verən hadisələrə ayıq gözlə baxmış, bu hadisələrin səbəblərini, çarizmin istilaçılıq siyasətini dərk etmiş, mənzumələrində vətəninə sevən, həmvətənlərinin halına ürəkdən acıyan bir ziyalı kimi çıxış etmişdir. Mənzumənin Cavad xanın başçılığı ilə Gəncənin qəhrəmancasına müdafiəsinin təsvirinə həsr edilmiş bəndləri bunu bir daha sübut edir. Mirzə Baxış Gəncəni mühasirəyə almış işğalçı rus qoşunlarının komandanı Sisyanovun Cavad xanı təslim olmağa çağıran təhqiramiz məktubları, Cavad xanın və gəncəlilərin silah və sayca xeyli üstün olan düşmənlə son damla qana qədər qəhrəmanlıqla döyüşməsi, sonda Cavad xanın da, əhalinin böyük hissəsinin də qəddarcasına öldürülməsi barədə ürək ağrısı ilə bəhs edir [13, s.11]. Bundan sonra müəllif Azərbaycanın Şirvan, Bakı, Quba, İrəvan xanlıqlarının rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsindən, müqavimət göstərməkdə acizliklərini başa düşən xanların xaricə qaçmalarından danışır. M.B.Nadimin 11 bəndlik müxəmməs formalı, “Haray” rədifli mənzuməsində rus qoşunlarını geri oturtmaq üçün Şimali Azərbaycana gələn İran əsgərlərinin yerli əhalini incitmələri, onları soyub-talamaları təsvir edilir.

Yarısı qaraçuxaydı, yarısı şahsevən.
Zinhara qaldı əlindən yolnan gəlib-gedən,
Yığdılar arpa-saman, ta gəldilər buğda üçün,
Gəlibən ərz elədik xanlarına dəfən-dəfən,
Dedik, ey xan, dağıldıq, amandır, aman, haray!

Qalxdılar Novahıdan olmağa azim-Qubayə,
Gördülər oba, düşüb yerbəyer sürdü obayə,
İyirmi süvarisi düşdü birdən bir qapiyə,
Döydülər zəncir ilə, baxmadılar hesabiyyə
Eşitgilən bu xəbəri, dağıldı Şirvan, haray [2, s.74].

Mirzə Baxış Nadimin mənzuməsində iranlıların hücumunun daha da şiddətli vüsət alması, getdikcə kəndlərin üçün doğru istiqamətlənməsi səhnəsi aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Sənətkar müxəmməsində həm ürək yangısı ilə, həm də sanki bir müşahidəçi qşimində baş verən hadisələrə qiymət vermişdir. Düşmənin amansız rəftarı, sünni-şiə bilmədən hər kəsə divan tutması da sənətkarı hiddətləndirir. İşğalçıların ərazilərə hakim olmaq niyyəti ilə hücumu keçmələri açıq-aydın hiss olunmaqdadır:

İkinci olcaq minib gəlillərdi yabı,
Bir əlində zənciri, bir əlində qatıq qabı.
Dögübən Ağə bəyə verdilər çox-çox əzabı,
Bildilər sünnülüğün sürüdlər qapı-qapı,
Söglədi bol-bol onda..... haray!

Nə yaman millət imiş, heç cahanda yoxdu tayı,
Dögübən incitdilər, bilmədilər sünni, şayı,
Ölkəni almaqlıqda etmədilər haqqı-sayı,
Əllərində dögənək, əginlərində yeklayı,
Deyəsən, gəlibdülər olmağa çoban, haray! [10, s.106]

Ədəbiyyat tariximizdə tarixi mövzuda, vətənpərvərlik ruhu ilə aşlanmış ən dəyərli əsərlərdən biri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində yaşamış “Şair” təxəllüslü Əbdürrəhman ağa Dilbazoğlunun müxəmməs janrında yazdığı mənzumdur. “Tarixdən məlumdur ki, Gəncə xanı Cavad xana xüsusi hörməti olduğuna, Qazax mahalının Gürcüstan tabeliyindən çıxarılaraq Gəncə xanlığı ərazisinə daxil edilməsini istədiyinə görə gürcü çarı II İrakli Əbdürrəhman ağanın gözlərini çıxartdırmışdır. Başına gələn bu faciə şairi “Ağlaram” rədifli qoşma yazmağa ilhamlandırmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli Əbdürrəhman ağa Dilbazoğlunun Cavad xan və gəncəlilər tərəfindən Gəncənin rus işğalından qəhrəmancasına müdafiəsinə həsr etdiyi əsərini yüksək dəyərləndirərək

yazır: “Mərhum Əbdürrəhman ağanın əsərlərindən ən əhəmiyyətli Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlunun rus qoşunu ilə 1804-cü sənəyi-miladidə etdiyi cəngin və xani-mərhumun göstərdiyi rəşadət və hünərin və filcümlə, onun sərgüzəştinin barəsində yazdığı müxəmməsdür ki, məəttəəssüf, cümləsini burada zikr etmək bəzi səbəblərə görə mümkün olmadı” [11, s. 14]. Görünür ki, ədəbiyyat tariximizə dair çox dəyərli əsərini çar dövründə çap etdirmək istəyən Firidun bəy rus işğalına qarşı mübarizədən bəhs edən bu əsər barədə ətraflı danışmaqdan ehtiyat etmiş, 38 bəndlilik mənzumənin cəmi 14 bəndini vermişdir. Diqqətəlayiq faktdır ki, görkəmli ictimai xadim, Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının müftisi vəzifəsini icra etmiş Hüseyn Əfəndi Qayıbov (1830-1917) tərtib etdiyi “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına” [məcmuə, s.124, Nailə Mustafayeva] adlı topluya Ə.Şairin bu müxəmməsini və eyni mövzulu qoşmasını tam həcmdə daxil etmişdir.

Şair Cavad xanla bərabər, oğlu Hüseyn Əfəndi toplusunda müxəmməsə belə bir başlıq vermişdir: “Gəncə xanı Cavad Ziyadoğlunun rus əsgəri ilə Gəncədə olan cəngini vaqtla yetişməgini bəyan edir”. Sözüün həqiqi mənasında qəhrəmanlıq dastanı olan bu əsərin ilk bəndində müəllif “çərxi-kəcrəftardan”, “Cavad xan macərasından”, Hüseynqulu ağanın, bütün gəncəlilərin rəşadətindən, igidliyindən söhbət açmış, xalqın öz azadlığı uğrunda mübarizə tarixi salnaməsinin bir səhifəsinin bədii təsvirini vermişdir. Hadisələrin müəyyən bir süjet ətrafında verildiyi bu əsəri poema da adlandırmaq olar. Yüksək bədii keyfiyyətlərə malik olan bu əsərin bir xüsusiyyəti də Gəncənin müdafiəsini yaxından izləmiş Əbdürrəhman ağanın burada bir-birinin ardınca müxtəlif hadisələrdən sıx-sıx bəhs etməsindən ibarətdir. Mənzumənin zəmanədən, dünyanın ədalətsizliyindən bəhs edilən ilk dörd bəndini çıxmaq şərti ilə, deyə bilərik ki, bəndlərin hər biri təsvir edilən hadisə ilə bağlı hansısa bir fakta işıq salır və ya işarə edir. Tədqiqatçı Hüseyn Bayqara əsərdə təsvir edilənlərin tarix kitablarında, rus tarixçisi Kasperinin əsərlərində yazılanlarla üst-üstə düşdüyünü qeyd etmişdir.

Mənzumədə Əbdürrəhman ağa əsgər və silah sayına görə qat-qat üstün olan düşmənlə üzbəüz qalmış, heç bir yerdən köməyi olmayan Cavad xanın qorxmaz, igid obrazını yaradır:

Ol Cavad xan vəsfini necə qələm şərh eyləsün,
Şərhə sığmaz vəsfi-halın necə dillər söyləsün,
Bir belə sərdarü qazi, kim görübdür böyləsün,
Düşdi dəvası anın kari-qəzadən, neyləsün,
Padişahi-Rusi sahib tacilən, tumardən [11, s.121].

Şair gəncəlilərin qəhrəmanlığını, onların azadlıq uğrunda şəhidlik yolunu seçmələrini xüsusi olaraq təsvir etmişdir:

Qırdılar küfləri, ol dəmdə fərağət qıldılar,
Xub döğüşdü Gəncə xəlqi, bir hekayət qıldılar,
Həq yolunda bəzi kəs ol dəm şəhadən qıldılar [11, s.121].

Əsərin ayrı-ayrı bəndlərində İran şahı Fətəli şahın Cavad xana yardım etməməsi, Şəmşəddin camaatının bu hadisələrə laqeyd qalması, şəmkiirlilərin ruslar tərəfə keçməsi, Cavad xanın oğlu Uğurlu xanın dəstə ilə qaladan qaçıb İrana getməsi barədə məlumat verilir. Bütün bunlara baxmayaraq, Cavad xan, böyük oğlu Hüseynqulu ağa igid gəncəllilərlə ruhdan düşməyib son nəfəsə qədər düşmənlə mübarizə aparırlar, tarix kitablarına qəhrəmanlıq səhifələri yazırlar.

XIX əsr Azərbaycan hərbi poeziyasının maraqlı nümunələrini yaradan sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakirdir. Qasım bəy Zakirin yaşadığı Şuşa şəhəri, bildiyimiz kimi, o zamanlardan maraqlı dairəsində olmuş, bu da bütün baş verən ictimai-siyasi hadisələrin bu mərkəzi nöqtədə cərəyan etməsinə gətirib çıxarmışdır. “Hər bir sənətkarın yaradıcılığı onun yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi, yazıb-yaratdığı sosial-siyasi şəraitlə bağlıdır. “Sənətkar yaşadığı mühitin, ictimai quruluşun övladıdır” deyənlər yanılırlar” [13, s.29]. Sözüün əsl mənasında, Qasım bəy Zakir Azərbaycanın ən çətin tarixi zamanında yaşamışdır. Zakirin bütün həyatı Azərbaycanın son dərəcə mürəkkəb, onun iki yerə bölündüyü bir dövrünə düşmüşdür. Təbii ki, belə bir siyasi vəziyyət onun yaradıcılığından yan keçə bilməzdi. Belə bir ağır tarixi şəraitdə yaşayıb-yaradan sənətkarın həyat hekayəsi yaradıcılığına da az-çox təsirini göstərməli idi. Biz bunu onun hərbi motivli bir neçə şeirində aydın görə bilirik.

Qasım bəy Zakir həm qələminin kəsəri olan sənətkar olmuş, həm də xalqın ağır günlərində yaxından iştirak edərək, əlindən gələn dəstəyi əsirgəməmişdir. Belə ki, Qasım bəy Zakir bir çox hərbi yürüşlərdə iştirak etmişdir. İştirakçısı olduğu döyüşlərin nəzmə çəkilməsi də, yaradıcı insan kimi, onun üçün təbii bir hal idi. Müasir dövrümüzdə oxucular üçün isə XIX əsr Azərbaycanının tarixi xəritəsini canlandırmaq üçün ideal bir güzgü rolunu oynamaqdadır. Onun yaradıcılığında “Car müqəddiməsi” adlı şeiri Car üsyanında, döyüş meydanında gedən həqiqi vuruş səhnələrinin geniş şərhilə diqqət çəkmişdir. O, bu şeirini Baba bəy Şakirə yazmışdır:

Qoyulubdu sübhədən cəngin binası,
Çulğadı aləmi şurü qovğası,
Yeridi topxana, atıldı tufəng,
Göy üzü tutuldu, tirə tar oldu [8, s.358].

Şair burada Car üsyanının başlanmasından, döyüş meydanında tüğyan edən geniş döyüş səhnələrindən bəhs etməyə başlayır:

Mən özüm də bir gün çıxdım cövlanə,
Görmüyübsən, yolum düşdü bu yanə;
Bir tufəngli ləzgi mərdü mərdanə
Tutulub əlimdə giriftar oldu [8, s.358].

Şair Qarabağ atlı dəstəsinin tərkibində vuruşan həmyerlilərini tərifləyir, onların göstərdikləri hünəri alqışlayır. O bu döyüşlərdə özünün də iştirak etməsini xüsusilə vurğulayır.

Zakir “Car müqəddiməsi” şeirində maraqlı bir məqama da toxunur: o, Şuşada ikən tanış olub dostlaşdığı, Car-Balakəndə ləzgilərin üsyanını yatırmaq üçün göndərilən hissələrə komandanlıq etmiş Miklaşevskinin də adını çəkir. Şair 1829-1831-ci illərdə Şuşa müsəlman əyalətinin rəisi, 42-ci Yeqor polkunun komandiri olmuş Miklaşevskini kinayə ilə “bahadiri-dövrən”, “Rüstəmi-dastan”, “badi-şimal” adlandırır. O, Miklaşevskini İran dövlətinin mənafeyi naminə Cənybi Qafqazda müharibələr aparmış Nadir şah Əfşarla müqayisə edir və Car vilayətini Nadirdən sonra onun döyüşlə aldığını bildirir.

Miklaşevski olub pişkcəng,
Canibi-meyxanə sürdü bidirəng,
Yeridi topxana, atıldı tüfəng,
Göy üzü tutuldu, tirə-tər oldu.
Neçə padişəhlər gəlib-getmişdi,
Vilayəti-Cardan kənar etmişdi;
Bu fəthi bir dəfə Nadir etmişdi,
Bir də sahibimdən yadigar oldu [8, s.358].

Bildiyimiz kimi, çar hökuməti Car-Balakəndə öz gücünü bərqərar etmək üçün və ondan Dağıstanın da ələ keçirilməsində istifadə etmək niyyəti ilə 1830-cu ildə Cara qoşun yeritmişdi. Bu zaman carlılar və vilayətin digər sakinləri Qafqaz dağlılarının başçılarından olan Həmzət bəylə əlaqə qurmuşdular. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, üsyan çarın qoşun hissələri tərəfindən amansızlıqla yatırılmışdı. Sözsüz ki, bütün baş verən hadisələrə Qasım bəy Zakir laqeyd qala bilməmiş və “Car müqəddiməsi” şeirində bu tarixi hadisəyə öz tərəfindən yanaşaraq nəzmə çəkmişdir.

Qasım bəy Zakirin müharibə motivli, hərbi poeziyasının maraqlı nümunələri sırasında hesab edilən daha bir şeiri vardır. Məlum olduğu kimi, 1854-cü ildə başlayan Krım müharibəsi öz təsiri, əks-sədası ilə Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Belə ki, bu müharibə ilə bağlı Mirzə Fətəli Axundov Qasım bəy Zakirə, Zakir isə Axundova məktublar ünvanlayır. Beləliklə, hər iki şeiri Axundov rus dilinə tərcümə edərək “Kavkaz” qəzetində, azərbaycanca mətni də Verdevskinin müqəddiməsi ilə çap etdirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki şeirdə rus dövlətinin məğlubedilməzliyi, şücaəti tərənnüm olunur. Eyni zamanda, Rusiya–Türkiyə müharibələrində Qarabağ atlı dəstələrinin qəhrəmanlığı da tərənnüm olunmaqdadır.

Bildiyimiz kimi, Q.B.Zakirin M.F.Axundova ünvanladığı məktub – “Fərzəndi-əziz” şeiri Krım müharibəsinin, bu müharibədə iştirak edən tərəflərin analizini çox gözəl verən bir poeziya nümunəsidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu şeirdə

Rusiya müsbət tərəf kimi göstərilməkdədir. Osmanlı İngiltərə ilə Fransanın mənafeələrini həyata keçirən bir tərəf kimi göstərilmişdir:

Düşübdür Osmanlı xəyali-xamə,
Xahişi var işin sala nizamə.
İngilisin günü üz qoyub şamə,
Görələr qəzayi-asiman gərək! [1, s.246]

Bu il neçə iqlim olubdur pərxaş,
Xiffəti-urusa edirlər təlaş.
Ayağın döşünə yığıb qızılbaş,
Dost dostu eyləyə imtahan gərək! [1, s.247]

Burada işlədilən “qızılbaş” sözü iranlılar mənasındadır. Məlumdur ki, XIII əsrin axırlarından XVIII əsrin ortalarına qədər şiəliyi təbliğ edənlər özlərini Səfəvilər adlandırırdılar. “...Rus qoşunlarının Zaqafqaziyada nailiyyətləri, Gürcüstanın, onunla həmsərhəd olan Azərbaycan torpaqlarının Çar Rusiyası tərəfindən zəbt edilməsi Sultan Türkiyəsini və Şah İranını narahat edirdi. Digər tərəfdən də Rusiyanın Zaqafqaziyada güclənməsi İngiltərənin və Fransanın da xoşuna gəlmirdi” [13, s.33].

Şeiri diqqətlə nəzərdən keçirdikcə görürük ki, Türkiyə İngiltərə və Fransa tərəfindən Rusiyaya qarşı qaldırılır və Türkiyənin əli ilə öz mənfur niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Şeirdə Fransanın da mövqeyi maraqlı şəkildə ortaya qoyulur:

Tez azışdı əlhəq kiçik Napolyon,
Əmisi tək şəksiz olacaq məğbui.
O nə ki, iş tutur həddindən əfzun,
Toxuna bəlayi-nagəhan gərək! [13, s.34]

Sənətkar “kiçik Napolyon” dedikdə I Napoleonun qardaşı oğlu, 1852-1870-ci illərdə Fransa imperatoru olmuş III Napoleona (Lui Bonaparta) işarə edir. Şair xatırladır ki, başqa ölkələri zəbt etmək fikrinə düşərsə, o da, əmisi kimi, mütləq məğlub olacaqdır:

Elə dövlət deyil dövləti-urus
Hər nakəs eyləyə üstünə culus;
Paşaları yıxa misli-Əşkəbus,
Yox edə, – Rüstəmi-dasitan gərək!

Cəhd elə olasan düşməyə faiq,
Döyüş günü küncə girmək nə layiq?
Ağanın yolunda nökrəi-sadiq
Baş verib, baş alıb, tökə qan gərək! [13, s.34]

Qasım bəy Zakir bu bəndlərdə Rusiyanı daha da göylərə qaldıraraq demək istəyir ki, hər kəsin hünəri deyil ki, ruslara qarşı təxribat törədə bilsin, ona qarşı çıxma bilsin. Rusiyaya görə bütün igidlərimizin döyüş meydanında hünər göstərməli olduqlarını, döyüş anında yalnız mübarizə aparıb, onu müdafiə etməli olduqlarını qeyd edir.

XIX əsr Azərbaycan hərbi poeziyasına dair yaradıcılığında müəyyən nümunələri olan sənətkarlardan biri kimi Əndəlib Qaracadağını da göstərmək olar. Əndəlib Qaracadağı açıqfikirli, istedadlı bir şair olub. O, bir müddət Təbrizdə, sonra isə ömrünün sonuna kimi İrəvanda mirzəlik etmişdir. Təbii ki, İrəvanda yaşayıb-yaratması onun yaradıcılıq nümunələrinə öz təsirini göstərmişdir. Dövrün ictimai-siyasi hadisələri onun yaradıcılıq dünyasından yan keçməmişdir. ...1827-ci ildə Qafqaz canişini qraf F.Paskeviçin başçılığı ilə rus ordusunun İrəvana hücumu və onu zəbt etməsi Əndəlib Qaracadağının yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Bu münasibətlə yazdığı tarixi mənzuməsinin bir yerində deyirdi:

Məni-dilşikəstə, həzin əndəlib
Kühənsalü pirü əlilü qərib
Görüb bu cavanmərdliyi aşikar,
Yazıb qoydum bu qitəyi-abidar [6, s.6].

Əndəlib Qaracadağı bu mənzuməsində XIX əsrin bir çox sənətkarları kimi, Rusiyaya olan müsbət münasibətini bildirmiş, knyaz Paskeviçin də tərifinə gözəl sözlər yazmışdır. Bu da şeirinin mədhiyyə xarakteri daşımasını önə çıxarmışdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “İrəvanın alınması məzmunəsi”nin yazılmasından 27 il sonra M.F.Axundov və Q.Zakirin Kırım müharibəsinə aid yazdıqları şeirlərdə eyni ruh, münasibət açıq-aydın görünməkdədir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının daha bir nümayəndəsi Baba bəy Şakirdir. Digər sənətkarlar kimi, onun da yaradıcılığında XIX əsr tarixi proseslərinə müəyyən bir yanaşma tapmaq mümkündür. XIX Azərbaycan hərbi poeziyasının irihəcmli nümunələrinin məhz Baba bəy Şakir yaradıcılığında meydana gəldiyini deyə bilməsək də, müəyyən ötəri məlumatlar onda da tapmaq mümkündür.

Sənətkar xalqın halına yanır, cəmiyyətin hər təbəqəsinin vəziyyəti onu narahat edirdi. “Çarizmin istilasından sonra onsuz da dağıntılara məruz qalmış Qarabağ mahalının viranəyə dönməsi, hökumət talançılarının özbaşınalığı şairi narahat edirdi. Yerli xalqın arzu və istəklərini, adət və ənənələrini addım-baş tapdalayan qanun keşikçiləri cahillərə, kütübeynlərə, xəyanətkarlara meydan açırıldı.

Az qalıbdır, çıxsın əflakə nalə,
Rəiyyətin dözər bu alhaalə? [6, s.8]

Baba bəy Şakirin daha bir tənqidi şeiri də var ki, burada əhalinin talan edilməsi, vəziyyətinin ağırlığı onu narahat edir. “Quberniya bina olandan bəri”

tənqidi şeirində oğruların xalqın malını müxtəlif yollarla çapıb-talamağı, hər yeri necə viran qoymaları onu düşündürür.

Var idi on atım, iyirmi malış,
Qərəz, bir tövr ilə keçirdi halım,
Yığlb bir hal ilə apardı zalım,
Qapımız sovrulmuş xırmanə dönüb [14, s.40].

Səsindən guşumuz batıb atlının,
Kimdir yetə fəryadına kəndlinin,
Küllühüm Qarabağ, Bayəhmədlinin
Əlində bəndeyi-fərmanı dönüb [14, s.42].

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli dramaturq sənətkarı Mirzə Fətəli Axundzadənin də yaradıcılığında hərbi motivli poeziya nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Onun mənzum məktubları arasında müharibə məzmunlu maraqlı bir yaradıcılıq nümunəsi vardır. Belə ki, 1854-cü ildə Krım müharibəsinin başlanması xəbərini Axundov mənzum məktub şəklində Qasım bəy Zakirə ünvanlamışdı. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Qasım bəy Zakir də Axundova bu münasibətlə “Fərzəndi-əziz” məktubunu yazmışdır.

Öz müasiri Q.Zakirə Krım müharibəsinin başlanmasını xəbər verən müəllif bu şeirində rus silahı və ordusunun əzəmət və qüdrətini, Suvorovun dövründə rus qoşunlarının Balkan dağlarını aşaraq düşməne qələbə çaldıqlarını, Rusiya–Türkiyə müharibəsində (1829) qarabağlı atlı dəstələrinin osmanlıları əzərək onlardan top və bayraq aldıqlarını təsvir edir. Həmin mənzum məktubda M.F.Axundov Krım kampaniyasında İngiltərə–Fransa–Türkiyəyə qarşı rus qoşunları sırasında mərdliklə vuruşan azərbaycanlılardan danışır.

Yağalaq Osmanlı, bəri bax, kişi,
İstəyir yerisin şahbaz yerışı!
Sınar pərü-balı, pozular işi.
Qulluğumuz rusa nümayan gərək.

Osmanlıya yoldaş olubdur firəng,
Bir də özün sanan dəryada nəhəng
“Edə billik, – derlər, – urus ilə cəng”
Belə işə urus şadiman gərək [12, s.225].

Osmanlının İngiltərə və Fransa ilə Rusiyaya qarşı vuruşması, Azərbaycan igidlərinin isə rusları müdafiə edərək döyüşə qoşulması sənətkarın diqqətini çəkir. O, rusun qarşısında tab gətirəcəklərinə inanmır, onlara sanki kinayə ilə baxır.

İndi Qarabağın igidlərinə
Kimdir şücaətdə ola qərinə?
Yetişcək hər biri düşmən sərinə,
De ki, baydaq yıxıb, top alan gərək [12, s.225].

Köhlən at üstündə, qılınc belində,
Meydana üz qoyub, tüfəng əlində,
Gah sağında xəsmi, gahi solunda,
Çıxarda naley-i-ələman gərək! [12, s.226]

M.F.Axundovu müharibənin gedişində qürrələndirən səbəb Qarabağ əsgərlərinin, igidlərinin döyüşdə iştirak etməsi, Rusiyanın qələbəsinin əsasında onların durmasıdır. Bu fakt onun Rusiya tərəfindən daha böyük həvəslə çıxış etməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan şeirində hər b mövzusunun əsas nümunələri ilə tanışlıq onu göstərdi ki, tarix hər zaman öz təsirini ədəbi nümunələrdə əks etdirmişdir. Bu baxımdan da sənətkarlarımızın yaratdıqları sənət nümunələri əsas tarixi proseslərin tərənnümçüsü olmuşdur. Bu nümunələr vasitəsilə hər bir tarixi mərhələyə bədii düşüncə tərzilə müəyyən baxış aparmaq, fərqli nəticələr çıxarmaq mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, VIII cild, 1988, Bakı: Elm, 517 s.
2. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər. 1960, Bakı: V.İ. Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 160 s.
3. Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri. 1985, Bakı: Yazıçı, 69 s.
4. Əsgərli Zaman. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. 2005, Bakı: Şərq-Qərb, 424 s.
5. Hüseynov Süleyman. Qasım bəy Zakir. 2010, Bakı: Yazıçı, 344 s.
6. Qaracadaği Əndəlib. Şeirlər. 2002, Bakı: Nurlan, 108 s.
7. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1966, Bakı: Maarif, 485 s.
8. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. 2005, Bakı: Avrasiya-Press, s.400
9. Məmmədov Kamran. Qasım bəy Zakir. 1984, Bakı: Gənclik, 232 s.
10. Məmmədov Xeyrulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. 2006, Bakı: 212 s.
11. Mirzə B.Nadim. Seçilmiş əsərləri. 2018, Bakı: Alatoran, 250 s.
12. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə, I cild, 2005, Bakı: Şərq-Qərb, 296 s.
13. Mustafayeva Nailə. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı. 2017, Bakı: Elm və təhsil, 350 s.

14. Piriyeв Yalçın. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı. 1988, Bakı: Yazıçı, 151 s.

Gullu Khalilova

The military theme in azerbaijani poetry in the XIX century

Summary

The article analyzes the poetry of various members of Azerbaijani literature of the XIX century. There were different poets in this period, who wrote significant samples in military poetry: Mirza Bakhish Nedim, Baba bey Shirvani, Mirza Feteli Akhundov, Gasim bey Zakir and so on. There are certain facts, historical events which were the cause for writing of military poetry in Azerbaijani literature.

The article deals with the main poets who participated in historical events influenced on the military poetry in Azerbaijani literature in the XIX century.

Гюллю Халилова

Военная тематика в азербайджанской литературе XIX века

Резюме

В статье анализируется поэзия разных представителей средневековой военной литературы Азербайджана. В азербайджанской литературе этого периода имеются различные военные произведения, принадлежащие перу Мирзы Бахыш Надима, Баба бек Ширвани, Мирзы Фатали Ахундзаде, Гасым бека Закира и других. В этой статье представлены конкретные исторические факты и события, которые повлияли на создание военной поэзии в азербайджанской литературе.

В статье говорится о различных поэтах, которые непосредственно участвовали в необычных исторических событиях, повлиявших на создание военной поэзии в азербайджанской литературе XIX века.